

The Scholarly Significance of John Kingsley Birge's the Bektashi Order of Dervishes in the Field of Alevi–Bektashi Studies

Fahimeh Mokhber Dezfuli¹

Abstract

The Alevi-Bektashi order can be regarded as a blend of the pre-Islamic religious beliefs of the Turks, the religions and traditions of Anatolia, and the teachings of Sufism and Sunnism, with a Shi'a influence. Throughout its turbulent historical course, which began in the 7th/13th century, this order has experienced many ups and downs—at times existing in secrecy, at times reaching the height of power, and at other times being completely removed from the socio-political scene. John Kingsley Birge's *the Bektashi Order of Dervishes* (1937) stands as a seminal historical-theological work on the Bektashi Sufi order, offering a rich account of its origins, doctrines, rituals, and institutional history—especially during the Ottoman period and up to the early 20th century. Birge's strengths lie in his detailed use of primary literary sources, his well-documented survey of political and social dynamics (e.g. relations with the Janissaries, suppression in Turkey), and his balanced treatment of internal belief systems—including ethics, festivals, and the order's interface with both Shia and Sunni Islam. However, despite its enduring value, limitations are evident in its temporal and geographical scope: it largely omits developments after the early 20th century, such as the order's transformations in Albania, diaspora, and modern political reality. Methodologically, it reflects the paradigms of its time and lacks modern anthropological, gendered, or postcolonial critique. Birge's work remains indispensable as a foundational baseline for historical or comparative study, but must now be complemented by recent scholarship to capture the full complexity of contemporary Bektashism.

Key words: John Kingsly Birge, Bektashi order, Sufism, Alevi-Bektashi

1- Associate Professor Department of History and Archeology, Faculty of Literature, Humanities & Social Sciences, Science and Research Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran: f.mokhber@iaua.ac.ir
Date received: 14.06.2025, Date of accepted: 01.08.2025

Extended Abstract

Curiosity toward the Alevi-Bektashi order first emerged among Western travelers, missionaries, and diplomats, who, upon encountering these communities, produced accounts that were often biased and superficial, reflecting their own religious prejudices. During the late nineteenth and early twentieth century's, scholarly attention to the social and religious fabric of the Ottoman Empire increased, leading to the study of Sufi traditions such as the Alevi-Bektashi path. However, most of these studies remained descriptive rather than analytical, lacking a coherent theoretical framework. At the beginning of the twentieth century, the rise of nationalism transformed approaches to the study of Alevis and Bektashis. The works of this period largely served Turkey's nation-building project, emphasizing Turkish cultural heritage rather than pursuing critical inquiry. These studies pursued two principal aims:

- 1- To refute the Ottoman perception that portrayed the Qizilbash and the followers of Hacı Bektaş Veli as heretical innovators
- 2- To counter Christian Orientalist interpretations that described Alevi-Bektashi practices as influenced by Christian or pagan elements.

Consequently, early research in this field sought to redefine the Islamic and Turkish identity of Bektashis. Among the earliest and most influential works in this area is John Kingsley Birge's *the Bektashi Order of Dervishes* (Luzac & Co., 1937). This book remains one of the most authoritative English-language studies on the history, beliefs, rituals, and institutional development of the Bektashi order, and serves as a key reference for subsequent research in Islamic studies, Sufism, Ottoman history, and Balkan studies.

- 1- What is the significance of John Kingsley Birge's *the Bektashi Order of Dervishes* in Alevi-Bektashi studies?
- 2- What are the strengths and limitations of this work?
- 3- Which sections or themes of the book hold the greatest scholarly value?
- 4- Which other sources should researchers consult alongside Birge's study?

Method

This study adopts a library-based qualitative approach, drawing on both primary Alevi-Bektashi sources and modern scholarly research. The analysis of contemporary works on the Alevi-Bektashi tradition is essential for determining the position and enduring significance of Birge's contribution.

Findings

John Kingsley Birge's *the Bektashi Order of Dervishes* is a foundational work in the study of the history and theology of the Bektashi order. It provides a comprehensive account of the origins, doctrines, rituals, and institutional evolution of the order—particularly during the Ottoman Empire and the early twentieth century.

Among its notable strengths are Birge's extensive use of primary sources, his detailed examination of political and social contexts, and his balanced treatment of Bektashi beliefs and practices, including moral aspects, ritual celebrations, and the order's complex relationship with both Shi'ism and Sunnism.

However, certain limitations are evident. The study's chronological and geographical scope is restricted, excluding later developments such as the transformation of the order in Albania, its diasporic evolution, and the contemporary political realities of the twentieth and twenty-first centuries. Methodologically, the book reflects the scholarly paradigms of its time, lacking ethnographic, gender-sensitive, and postcolonial perspectives characteristic of more recent research.

Conclusion

John Kingsley Birge's *the Bektashi Order of Dervishes* remains a seminal text for scholars interested in Bektashism or other Sufi traditions. With its precise historical narrative and systematic exposition of doctrines and rituals, the work continues to serve as an indispensable resource. While more recent scholarship has introduced new analytical frameworks—addressing contemporary transformations, regional diversity, and critical theoretical perspectives—Birge's study endures as a cornerstone for historical research, comparative religion, and contextual understanding of Bektashi thought.

Birge's approach, grounded in historical and theological analysis, provides a clear and pioneering account of the origins and institutional evolution of the Bektashi order within the Ottoman context. His reliance on manuscript sources and ritual texts lends the book exceptional scholarly value, making it an essential reference for the terminology, rites, and organizational structures of the Bektashi tradition. Nonetheless, the work remains a product of its time, overlooking later developments such as the order's relocation to Albania, its revival after Kemalism, the dynamics of diasporic communities, and issues related to gender, leadership, and modern politics.

Bibliography

- Aflākī, Aḥmad. *Manāqib al-ʿArifīn*. Edited by Taḥsīn Yāzıcı. Donyā-ye Ketāb, 2nd ed., 1362 Sh. /1983.
- ʿĀshiq Pāshāzāda. *Tavārīkh al-ʿOsmān*. Istanbul: Maktabah ʿĀmirah, 1332 A.H.
- Birge, John Kingsley. *The Bektashi Order of Dervishes*. London / Hartford: Luzac & Co.; jointly with Hartford Seminary Press, 1937.
- Coşan, Esad. *Hacı Bektaş Veli: Makālāt*. Ankara, 1995.
- Dressler, Markus. *Writing Religion: The Making of Turkish Alevi Islam*. Oxford: Oxford University Press, 2013.
- Elsie, Robert. *The Albanian Bektashi: History and Culture of a Dervish Order in the Balkans*. London: I.B. Tauris, 2019.
- Emami Khoei, Muḥammad-Taḥqī. *Torkān, Eslām va ʿAlavīgarī-ye Bektāshīgarī dar Ānātoli*. Tehran: Pazhūheshgāh-e ʿOlūm-e Ensānī va Moṭālaʿāt-e Farhangī, 1392 Sh./2013.
- Figlali, Ethem Ruhi. *Türkiye'de Alevilik ve Bektaşılık*. Ankara, 1990.
- Golpınarlı, ʿAbdūlbākī. *Velāyetnāme*. Istanbul, 1995.
- Hājji Bektāsh Walī. *Maqālāt-e Ghaybīyah wa Kalimāt-e Aynīyah*. Microfilm no. 4701, Central Library of University of Tehran.
- Ibn ʿInaba. *Umdat al-Ṭālib fī Ansāb Āl Abī Ṭālib*. Qom: Intishārāt-e Razī.
- Maʿšūm ʿAlīshāh. *Ṭarāʾiq al-Ḥaqāʾiq*. Edited by Muḥammad Jaʿfar Mahjūb. Tehran: Ketābkhānah-ye Bārānī, 1339 Sh./1960.
- Melikoff, Irène. "Historical Bipartition and Its Consequences." In *Alevi Identity*. Istanbul, 1996.

- Modarres Tabrizi, Mīrzā Muḥammad-‘Alī. *Rayḥānat al-Adab fī Tarājim al-Ma‘rūfīn bi’l-Kunyah wa’l-Laqaḥ*. Tehran: Ketābforūshī-ye Khayyām.
- Mokhber Dezfouli, Fahimeh. *Peydāyesh-e Ṭarīqat-e ‘Alavī-Bektāshī*. Tehran: Enteshārāt-e ‘Elmī Farhangī, 1389 Sh./2010.
- Mokhber Dezfouli, “Jostārī dar Hambastegī-ye Ā’in-e Fotovvat va Ṭarīqat-e ‘Alavī-Bektāshī dar Ānātolī.” *Faslnāmeḥ-ye Tārīkh-e Eslām*, Summer 1396 Sh./2017.
- Mokhber Dezfouli, *Tashayyo ‘-e Emāmīyeh va Peydāyesh-e Ṭarīqat-e ‘Alavī-Bektāshī dar Ānātolī. Pazhūheshnāmeḥ-ye Adyān* 11, no. 21 (1386 Sh./2007).
- Ocak, Ahmet Yaşar. *Bektaşī Menākīb-nāmelerinde İslām Öncesi İnanç Motifleri*. Istanbul: Enderun Kitabevi, 1983.

جایگاه کتاب «دراویش طریقت بکتاشی» از کینگزلی بیرج در مطالعات علوی بکتاشی^۱

فهیمة مخبر دزفولی^۲

چکیده

طریقت علوی بکتاشی را می‌توان آمیزه‌ای از باورهای مذهبی ترکان پیش از اسلام، ادیان و آیین‌های رایج در آناتولی و مکاتب تصوف و تسنن با صبغه‌ای شیعی دانست. این مکتب در مسیر پر تلاطم تاریخی خویش که از قرن هفتم آغاز شده و تا به امروز ادامه دارد، فراز و فرودهای بسیاری را پشت سر گذاشته است؛ چنان که روزگاری در پنهانی فعالیت می‌کرد و گاه در اوج اقتدار قرار داشت و زمانی نیز به‌طور کامل از صحنه سیاسی اجتماعی کنار گذاشته شده است. کتاب «دراویش طریقت بکتاشی» نوشته جان کینگزلی بیرج، اثری بنیادین در حوزه تاریخ و الهیات طریقت بکتاشیه است که شرحی جامع از منشأ، آموزه‌ها، آیین‌ها و تاریخ نهادی این طریقت - به‌ویژه در دوران امپراتوری عثمانی و اوایل قرن بیستم - ارائه می‌دهد. از نقاط قوت این اثر می‌توان به بهره‌گیری گسترده از منابع دست‌اول، بررسی دقیق زمینه‌های سیاسی و اجتماعی و نیز رویکرد متعادل نویسنده در تحلیل باورها و آیین‌های بکتاشی، از جمله بررسی ابعاد اخلاقی، جشن‌ها و پیوندهای این طریقت با تشیع و تسنن، اشاره کرد. با این حال، محدودیت‌هایی نیز در اثر مشاهده می‌شود؛ از جمله دامنه زمانی و جغرافیایی محدود، که تحولات پس از اوایل قرن بیستم - مانند دگرگونی‌های این طریقت در آلبانی، جوامع مهاجر و واقعیت‌های سیاسی معاصر - را در بر نمی‌گیرد. از منظر روش‌شناختی نیز کتاب بازتاب‌دهنده رویکردهای علمی زمان خود است و از دیدگاه‌های مردم‌نگارانه، جنسیتی و پسااستعماری معاصر بی‌بهره مانده است. در مجموع، اثر بیرج همچنان منبعی بی‌بدیل و پایه‌ای برای مطالعات تاریخی و تطبیقی درباره طریقت علوی بکتاشی به شمار می‌رود، اما برای درک جامع‌تر از پیچیدگی‌های علوی بکتاشیان معاصر، باید پژوهش‌های جدیدتر هم مطالعه شود.

واژه‌های کلیدی: جان کینگزلی بیرج، طریقت علوی بکتاشی، ترکیه، تصوف

۱- مخبر دزفولی، فهیمة (۱۴۰)، جایگاه کتاب «دراویش طریقت بکتاشی» از کینگزلی بیرج در مطالعات علوی بکتاشی، فصلنامه مسکویه، دوره هفدهم، شماره دوم (پیاپی ۵۸)، تهران: ص ۱۰۱-۱۱۲.

۲- دانشیار گروه تاریخ و باستان‌شناسی، دانشکده ادبیات، علوم انسانی و اجتماعی، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران: f.mokhber@iau.ac.ir
تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۳/۲۴، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۵/۱۰

مقدمه

در اوایل قرن هفتم هجری، قیام بابائیان با انگیزه‌های سیاسی - معیشتی آغازگر حرکتی اعتقادی-اجتماعی در آناتولی شد. رهبران این قیام، دو شیخ صوفی به نام‌های بابا الیاس و بابا اسحاق بودند که با استفاده از شرایط سیاسی وقت که در آن شاهان سلجوقی روم به ضعف گراییده و از اداره امور ناتوان بودند و نارضایتی وسیعی از عملکرد آنها وجود داشت، بهره برده و توانستند در میان ترکمنان روستانشین نفوذ کرده و پیروان بسیاری گرد آورند. هرچند این قیام به شدت سرکوب شد، بستر اجتماعی مناسبی برای پیدایش طریقت علوی بکتاشی فراهم آورد. حاج بکتاش، به‌رغم آشنایی با رهبران قیام بابائیان، خود را از این حرکت دور نگه داشت، اما برادرش در همراهی با آنان در سیواس کشته شد (پاشازاده، ۱۳۳۲: ۲۰۵). وی ترجیح داد به جای شرکت در مقابله مستقیم با سلجوقیان، گوشه‌ای آرام برگزیده و به ترویج افکار صوفیانه‌اش پردازد. اگرورود حاج بکتاش به آناتولی مقارن با قیام بابائیان باشد، که منابع به آن اشاره کرده‌اند، او تا سال ۶۶۹ه.ق. بیش از سی سال از عمر خویش را در آنجا گذراند. با توجه به شرایط سیاسی و فرهنگی آناتولی در قرن ۷ه.ق. / ۱۳م، می‌توان دریافت که حاج بکتاش از فضای آزاد فرهنگی و رواج اندیشه‌های صوفیانه شخصیت‌هایی چون مولانا جلال‌الدین رومی، اوحالدین کرمانی و صدرالدین قونوی در شهرهای بزرگ آناتولی بهره‌برداری کرده و به ترکمنان روستانشین، که باورهای ساده داشتند و از حکومت سلاجقه روم ناراضی بودند، توجه نمود.

شخصیت حاج بکتاش ولی، چون بسیاری از شیوخ صوفی در هاله‌ای از افسانه‌های باورنکردنی پوشیده شده است. به‌ویژه که پس از او، مکتب بکتاشیه به نامش بنیان نهاده شد و پیروان بسیاری یافت که در طول تاریخ بر کرامات و معجزات او افزودند، به حدی که بازشناسی او با تکیه بر منابع بکتاشی کار دشواری است. ازطرفی، به دلیل نهانی بودن فعالیت‌های این شیخ صوفی و پیروانش در آناتولی و دشمنی سلاجقه روم با آنان که تالی قیام بابائیان بودند، مورد بی‌مهری منابع تاریخی قرار گرفته‌اند. با این حال، محقق باید هم به آثار صوفیانه معاصر با وی، همچون «مناقب العارفین» افلاکی و «مناقب‌نامه» اوحالدین کرمانی نگاهی داشته باشد و هم منابع بکتاشی را مورد بررسی قرار دهد. همچنین برای پی‌بردن به فضای سیاسی-فرهنگی قرن هفتم، لازم است به آثار تاریخی معاصر با او، چون «سلجوق‌نامه» ابن بی‌بی و «تاریخ الدول» ابن عبری، توجه کند.

در میان منابع بکتاشی «ولایت‌نامه» حاج بکتاش که همان مناقب‌نامه اوست، به‌رغم اینکه آکنده از داستان‌های عجیب و غریب است، ما را با شخصیت وی و یا شخصیتی که پیروانش از او در نظر داشتند، آشنا می‌کند. آثار مکتوب حاج بکتاش ولی، چون «مقالات» که مهم‌ترین اثر وی و شامل اصول مکتب بکتاشیه است و کتاب‌های دیگر منتسب به او، مانند «مقالات غیبیه»، «کلمات عینیه» و «الفوائد»، نیز در این موضوع راهگشاست و شاید بتوان گفت که چهره واقعی وی را باید در این منابع جست. بنابر عموم منابع (پاشازاده، ۱۳۳۲: ۲۰۴؛ افلاکی، ۱۳۶۲: ۳؛ ولایت‌نامه، ۹۹) و پژوهش‌های جدید (Ocak, 1983: 6; Mellikof, 1996:1; Birge, 1937: 36)، حاج بکتاش ولی، اهل خراسان و از «واصلان خراسان»^۱ به سرزمین آناتولی بود. در ولایت‌نامه وی، از طریق ابراهیم مجاب- برادر امام رضا (ع) - از نسل پیامبر شمرده شده است (۹۹-۱۰۱).

ابن عنبه در عمده الطالب، موسی کاظم (ع) را دارای دو پسر به نام ابراهیمی داند: ابراهیم اکبر که به فرمانداری یمن رسید، و ابراهیم اصغر که جد سید مرتضی و سید رضی بوده و در کاظمین دفن است (بی‌تا: ۲۰۱). ابن عنبه به هیچ یک از این دو با لقب «مجاب» اشاره نکرده است. ازطرفی مقبره ای در حرم امام حسین (ع) در کربلا به نام ابراهیم مجاب وجود دارد که فرزند محمد

۱- منظور گروهی از علما و شیوخ صوفی در آناتولی بودند که از خراسان مهاجرت کرده بودند. مولانا جلال‌الدین، بابا الیاس، حاج بکتاش ولی، ابدال موسی و بسیاری از شخصیت‌های ایرانی در آناتولی از واصلان خراسان بودند.

مشهور به عابد، پسر امام موسی کاظم (ع) است. به احتمال قوی حاج بکتاش ولی، از نسل ابراهیم مجاب مذکور بوده است. منابع متأخری چون طرائق الحقایق (معصوم علیشاه، ۱۳۳۹: ۳۰۷/۲) و ریحانه الادب (مدرس تبریزی، بی تا: ۶-۷/۲)، او را محمد بن ابراهیم بن موسی خراسانی نامیده‌اند. اما در ولایت‌نامه، نام اصلی او بکتاش آمده و منابع معاصر و نزدیک به وی، همچون «مناقب العارفین» و «تاریخ عاشق پاشازاده»، او را حاج بکتاش نامیده‌اند. کلمه بکتاش به معنی مساوی نظیر و عزیز است (Cosan, 1995: 20).

درباره تاریخ تولد و وفات او، اتفاق نظری وجود ندارد. در ولایت‌نامه، ماجرای تولد معجزه‌وار او به این صورت است که جد حاج بکتاش ولی، موسی الثانی، در ۲۷ صفر سال ۲۰۳ ق. با امام رضا (ع) ملاقات کرد. در پایان این دیدار، پدر حاج بکتاش باقیمانده شربتی را که امام از آن نوشیده بود، به همسرش داد تا بخورد. وی پس از این واقعه، باردار شد و حاج بکتاش به دنیا آمد (Golpinarli, 1995: 2-3). نظیر این داستان در عقاید و باورهای بکتاشیان، نسبت به شخصیت‌های بزرگ طریقت بکتاشی وجود دارد. چنانچه تداوم نسل حاج بکتاش ولی، از «فاطمه نوریه» یا «خاتون آنا»، صورتی دیگر از همین مطلب است. «فاطمه نوریه»، همسر خواجه ادریس، میزبان حاج بکتاش ولی، در روستای «صولوجه قراهویوق» بود. او با نوشیدن آب وضوی حاج بکتاش که آلوده به خون بینی وی بود باردار شد و «سید علی سلطان»، جانشین حاج بکتاش به دنیا آمد (ص ۶۴-۶۵). همچنین «بالم سلطان»، که پیرثانی بکتاشیه به حساب می‌آید، به اعتقاد بکتاشیان از دوشیزه‌ای به دنیا آمد که از دست «رسول بالی»، پسر «سید علی سلطان» عسل خورده و باردار شده بود (Figlali, 1990: 153). این مطالب نشان می‌دهد که داستان تولد حاج بکتاش نیز بعدها مناسب با باورهای بکتاشیان ساخته شده است، بدون آنکه توجه شود که فاصله شهادت امام رضا (ع) و فوت حاج بکتاش ولی، بیش از چهار قرن است.

بنابر جملاتی که بیرج، خاورشناس، بر کتابی در استانبول یافت، حاج بکتاش، در سال ۶۴۶ ق. متولد و در سال ۶۸۰ ق. وارد آناتولی شده و در ۷۳۷ ق. از دنیا رفته است (Birge, 1937: 34-35). بنابراین وی تا تشکیل حکومت عثمانی زنده بود. به نظر می‌رسد هیچکدام از این تاریخ‌ها صحیح نیست و تاریخ وفات او، برای تطبیق با کلمه بکتاشیه، ۷۳۷ ق. در نظر گرفته شده است. حاج بکتاش ولی، قطعاً معاصر مولانا جلال‌الدین رومی (د. ۶۷۰ ه. ق.) بوده و افلاکی در مناقب العارفین، حکایاتی از رابطه غیردوستانه مولانا و حاج بکتاش آورده است (افلاکی، ۱۳۶۲: ۳۸۱/۱). وی همچنین حاج بکتاش را خلیفه باباسحاق از رهبران قیام بابائیان در ۶۳۸ ق. معرفی کرده است (همان، ۶۳۷). همچنین عاشق پاشازاده هرگونه ملاقات حاج بکتاش با سلاطین عثمانی را رد کرده و تأکید می‌کند که آنها هرگز او را ملاقات نکرده‌اند (همان، ۲۰۴، ۲۰۶). باید توجه داشت که بیشتر شخصیت‌هایی که در «ولایت‌نامه» از آنها یاد شده، چون مولانا، سید محمد حیرانی و نورالدین جاجا، همگی در قرن هفتم هجری زندگی کرده‌اند.

همچنین در وقف‌نامه، شخصی به نام شیخ سلیمان المولوی که در تاریخ ۶۹۷ ه. ق. در قیرشهر تکیه‌ای بنا کرده بود، پس از نام حاج بکتاش عبارت «قدس سره» آمده است که نشان می‌دهد در این تاریخ وی در قید حیات نبوده است (Cosan, 1995: 25; Birge, 1937: 41; Figlali, 1990: 141). به نظر می‌رسد تاریخ صحیح حیات و وفات وی در نسخه‌ای از «ولایت‌نامه» وجود دارد که در کتابخانه خلق در شهر حاج بکتاش ولی نگهداری می‌شود. بنابر این سند، حاج بکتاش شصت و سه سال زندگی کرده و در ۶۶۹ ه. ق. فوت کرده و تاریخ تولدش حدود ۶۰۶ ق. بوده است (همان). بنا به منابعی که پیش‌تر به آنها اشاره شد، حاج بکتاش در ناحیه‌ای نزدیک به نیشابور به دنیا آمد و پس از فراگیری مقدماتی فارسی و عربی نزد پدرش، به تصوف گرایید. او از پیروان طریقت یسویه بود که بنیان‌گذار آن ترکی صوفی از آسیای مرکزی بود. مربی حاج بکتاش، شیخی آشنا به علوم ظاهر و باطن به نام لقمان پرنده بود (Golpinarli, 1995: 5).

حاج بکتاش ولی، مطالب بسیاری را از قول خواجه احمد یسوی در «مقالات و مقالات غیبیه» نقل کرده است که نشان‌دهنده پیروی او از مکتب «یسویه» است. در «ولایت‌نامه»، دو سلسله طریقت برای حاج بکتاش آورده‌اند: در یکی از آنها، طریق لقمان پرنده به احمد یسوی، خواجه یوسف همدانی، ... حسن بصری و امام علی (ع) می‌رسد، و در دیگری پس از جنید بغدادی به امام رضا (ع) و به ترتیب ائمه اطهار تا امام حسین (ع) و سپس به امام علی (ع) ختم می‌شود؛ (مخبر دزفولی، ۱۳۸۶) ولی نامی از امام حسن (ع) نیست (همان). با وجود اینکه بکتاشیان معتقدند که وی را به این سبب «حاجی» نامیدند که توانست در موسم حج، در یک لحظه سینی غذای نذری را از خراسان به شیخش لقمان پرنده در عرفات برساند (Golpinarli, 1995: 6)، اما بنا به «ولایت‌نامه»، حاج بکتاش قبل از ورود به آناتولی، نیت حج کرده و به نجف، مدینه و مکه رفته و سه سال در مجاورت خانه خدا مانده است. سپس به قدس، حلب، سیواس، قیرشهر، قیصریه و عاقبت صولوجه قراهویوق، که بعدها به نام وی حاج بکتاش نامیده شد، رسید و در این شهر مستقر شد (همان، ص ۱۷). عاشق پاشازاده نیز از ورود وی و برادرش منتش به سیواس خبر داده و هدف او را ملاقات با بابا الیاس، رهبر قیام ضد سلجوقی بابائیان دانسته است (پاشازاده، ۱۳۳۲: ۲۰۴).

اطلاعات ما از دوره حیات او در صولوجه قراهویوق، بیشتر مستند به منابع بکتاشی است، هرچند منابع دیگر نیز اشاراتی دارند. بنا به «ولایت‌نامه»، او علاقه‌ای به خواندن نماز در مسجد نداشت و شاید به قول افلاکی، حاج بکتاش نماز نمی‌خواند و روزه نمی‌گرفت (افلاکی، ۱۳۶۲: ۴۹۸/۱-۷). چهره‌ای که از حاج بکتاش، در منابع بکتاشی تصویر شده، درویشی اهل سماع است که با یارانش بر بالای کوهی به نام «خرقه داغی» رفته و در اطراف آتش سماع می‌کند. این کوه پر از درختان سرو کوهی بود و آنها معتقد بودند که دود حاصل از سوختن شاخه‌های آن به آسمان رفته و موجودات نامرئی را پایین می‌آورد. یک فصل از «ولایت‌نامه»، به موجوداتی نامرئی تعلق دارد که بر حاج بکتاش می‌شدند (Golpinarli, 1995: 66). تصویر حاج بکتاش ولی، همواره به صورت مردی مقدس که کلاه الف بر سر و شیری و آهویی در بر دارد، ترسیم شده است. برخی این دو حیوان را نماد استقامت و مهربانی او می‌دانند (Mellikof, 1996: 3)، درحالی که بعضی آنها را دو نماد شیعی می‌دانند؛ شیر نماد حضرت علی (ع) و آهو نماد امام رضا (ع) است (همان).

حاج بکتاش، احتمالاً بین مردم شهرهای بزرگ آناتولی و دولتمردان سلجوقی محبوبیتی نداشت و از این رو مولانا را مورد عتاب قرار داده بود؛ افلاکی نیز به کثرت یاران مولوی و بی‌روفتی بازار سایر شیوخ و حسادت آنان اشاره کرده است (افلاکی، ۳۸۱/۱). حاج بکتاش، همچون مولانا جلال‌الدین و صدرالدین قونوی، حکیمی متاله نبود، بلکه شیخی صوفی بود که با زبانی ساده و عقایدی ساده‌تر به ترکمنان نزدیک شد و توانست آنها را به سوی خود جذب کند. «ولایت‌نامه» به شهرت حاج بکتاش در مدت اقامت در صولوجه قراهویوق، اشاره کرده است. اگر با دقت به یاران او بنگریم، درمی‌یابیم که بیشتر آنان چوپانان و کشاورزان روستایی بودند که به حاج بکتاش دل سپردند و نسبت به تعالیم او وفادار ماندند (مخبر دزفولی، ۱۳۹۶). حاج بکتاش در این مدت به تعدادی از یارانش مقام خلیفگی داد و آنها را به مناطق دیگر فرستاد. در بین آنها ساری سلتوق، مؤسس بکتاشیه در بالکان و برق بابا از خلفای حاج بکتاش در دربار غازان خان بود (Figlali, 1990: 189).

حمایت سلاطین عثمانی از پیروان حاج بکتاش ولی و نفوذ معنوی او بر ینی‌چری‌ها در دوره سلطان مراد اول (۱۴۵۱-۱۴۲۱) به اوج خود رسید، به نحوی که بیشتر آثار مکتوب علوی بکتاشی‌ها متعلق به این دوره است. پیوند میان ینی‌چری‌ها و آموزه‌های علوی بکتاشی، سبب دوام این طریقت شد. حاج بکتاش ولی به عنوان مرشد روحانی و قدیس حامی ینی‌چری‌ها شناخته شد. در طول تاریخ عثمانی، ینی‌چریان، عناوین گوناگونی را برگزیدند که نشانگر وابستگی‌شان به بکتاشیه بود. برای تربیت معنوی ینی‌چریان، همواره یک بابای بکتاشی در میان صفوف آنان حضور داشت. افزون بر این، مشایخ بکتاشی درخواست‌های خود را از

طریق آغای ینی چری (فرمانده سپاه ینی چری) به سلطان می‌رساندند. این پیوند پایدار تا زمان انحلال سپاه ینی چری ادامه یافت. پس از انحلال ینی‌چریان در سال ۱۸۲۶م، طریقت علوی بکتاشی نیز به سبب ارتباط تنگاتنگ با آنان و اتهام مشارکت در شورش‌هایشان، با سرکوب سیاسی و دینی گسترده‌ای مواجه شد؛ شماری از رهبران علوی بکتاشی اعدام و برخی دیگر تبعید شدند، تکیه‌های علوی بکتاشی ویران شدند و آنها آماج تبلیغات گسترده از سوی علمای عثمانی و مقامات حکومتی قرار گرفتند. با این حال، در نیمه دوم قرن نوزدهم، طریقت علوی بکتاشی بار دیگر رونق یافت، فعالیت‌های خود را از سر گرفت و دست به انتشار آثار زد. پس از ۱۸۲۶م، هرچند هرگز به صورت رسمی به رسمیت شناخته نشدند، پیروان این طریقت فعالیت‌های خود را به شکل غیررسمی ادامه دادند.

کنجکاوای اولیه درباره قزلباشان و طریقت علوی بکتاشی از سوی جهانگردان، مبلغان و دیپلمات‌های غربی شکل گرفت که در سفرهای خود با جوامع علوی بکتاشی روبه‌رو شدند. با این حال، نوشته‌های آنان غالباً تصویری جانب‌دارانه یا محدود ارائه می‌کرد که متأثر از دیدگاه‌ها و تعصبات دینی‌شان بود. در اواخر قرن نوزدهم و اوایل قرن بیستم، پژوهشگران به طور فزاینده‌ای به بررسی ابعاد مختلف جامعه عثمانی، از جمله مکاتب تصوف و طریقت‌هایی چون علوی بکتاشی پرداختند. با وجود این، بخش قابل توجهی از این پژوهش‌ها بیشتر جنبه توصیفی داشت تا تحلیلی و از چارچوب نظری منسجم و نقادانه بی‌بهره بود. در آغاز قرن بیستم، با ظهور سیاست‌های ناسیونالیستی، رویکرد مطالعات علوی بکتاشی تغییر کرد. پژوهش‌های مربوط به این دوران به شدت تحت تأثیر ایدئولوژی‌های دولتی قرار داشت و تمرکز اصلی آن‌ها بر حفظ میراث فرهنگی - ترکی بود، نه بر پژوهش‌های انتقادی و بی‌طرفانه. این آثار عمدتاً دو هدف اصلی را دنبال می‌کردند: نخست، رد دیدگاه غالب عثمانی‌ها که پیروان حاج بکتاش ولی و قزلباش‌ها را به عنوان بدعت‌گذاران منحرف معرفی می‌کردند؛ دوم، مقابله با نوشته‌های اولیه نویسندگان مسیحی که به جنبه‌های مسیحی و بت‌پرستانه در آیین‌های علوی و بکتاشی اشاره داشتند. بدین ترتیب، نخستین پژوهش‌ها و انتشارات در این حوزه کوشیدند تا خوانندگان را به پذیرش هویت اسلامی و ترکی پیروان قزلباش - علوی و بکتاشی ترغیب کنند (Dressler, Writing Religion, 2013: 22).

یکی از قدیمی‌ترین آثار جامعی که درباره این طریقت به زبان انگلیسی نوشته شده است، کتاب «دراویش طریقت بکتاشی» از جان کینگزلی بیرج (انتشارات لوزاک، ۱۹۳۷) است. این کتاب همچنان از دقیق‌ترین و معتبرترین پژوهش‌های انگلیسی‌زبان درباره تاریخ، باورها، آیین‌ها و زمینه‌های شکل‌گیری آن به شمار می‌رود. اثر بیرج، به صورت گسترده مورد استفاده پژوهشگران مطالعات اسلامی، تصوف، تاریخ عثمانی و مطالعات بالکان بوده است. جان کینگزلی بیرج (John Kingsley Birge)، پژوهشگر و نویسنده‌ای آمریکایی بود که در اواخر قرن نوزدهم و اوایل قرن بیستم میلادی، به مطالعات اسلامی و تصوف پرداخت. وی در سال ۱۸۸۸ میلادی متولد شد. بیرج در دوران تحصیل خود در مدرسه کندی در هارتفورد، کنتیکت، با فرهنگ و تاریخ عثمانی آشنا شد و این آشنایی زمینه‌ساز علاقه او به مطالعات اسلامی شد. وی در سال‌های اولیه قرن بیستم به ترکیه سفر کرد و در آنجا با طریقت‌های صوفیانه، به ویژه، طریقت بکتاشیه، آشنا شد. این تجربه‌ها منجر به نگارش کتاب «دراویش طریقت بکتاشی» شد که در سال ۱۹۳۷ منتشر گردید. بیرج پس از انتشار این کتاب، به تدریس در دانشگاه‌ها و مؤسسات آموزشی پرداخت و در زمینه مطالعات اسلامی و تصوف فعالیت‌های علمی خود را ادامه داد و سرانجام در سال ۱۹۵۲م. درگذشت.

کتاب «دراویش طریقت بکتاشی»، یک بررسی جامع تاریخی درباره طریقت علوی بکتاشی است. بیرج، سیر تحول طریقت بکتاشیه را در دوره‌های مختلف، از زمان شکل‌گیری تا رشد و شکوفایی آن در دوران امپراتوری عثمانی و رویدادهای مربوط به این طریقت در اوایل قرن بیستم (از جمله سرکوب طریقت در ترکیه در سال ۱۹۲۵) را دنبال می‌کند. او در مقدمه کتاب اهداف خود را

مشخص می‌کند کرده که شامل: ارائه تاریخ و فلسفه بکتاشیه و بررسی جایگاه آن در اسلام و تاریخ منطقه بالکان و عثمانی است. روش او، ترکیبی از مطالعه منابع خطی، رسائل آیینی، متون ادبی علوی بکتاشی و مشاهدات میدانی است. در بخش تاریخچه، بیرج به منشأ بکتاشیه و ارتباط آن با تصوف شیعی و مولویان اشاره می‌کند و روند شکل‌گیری و گسترش این طریقت در آناتولی و دوران عثمانی را بررسی می‌کند. او نقش بکتاشیان در سپاه‌نی چری و تأثیرات سیاسی و اجتماعی آنها را تحلیل کرده و سرکوب رسمی این طریقت در ترکیه، در سال ۱۹۲۵م. و پیامدهای آن را توضیح می‌دهد.

سپس بیرج، به تفصیل به آموزه‌ها و باورهای دینی بکتاشیان می‌پردازد؛ اصول اعتقادی آنها و تطبیق آن با تشیع و تسنن، مفاهیم عرفانی مانند وحدت وجود و آموزه‌های اخلاقی شامل اخلاص، فروتنی، صبر و محبت، و مراتب روحانی و سلسله‌مراتب درویشی و جایگاه مرشد یا بابا از جمله محورهای اصلی بحث هستند. در زمینه آیین‌ها، بیرج آیین‌های روزانه و هفتگی در تکیه‌ها، جشن‌ها و مناسبت‌های مهم مانند نوروز و مراسم یادبود را تشریح کرده و رموز آیینی و نحوه اجرای دعاها و سرودهای مذهبی را توضیح می‌دهد.

از دیگر بخش‌های مهم کتاب، بررسی ساختار نهادی و سازمانی طریقت است. بیرج تکیه‌ها، خانقاه‌ها و مراکز بکتاشی را معرفی کرده و مراتب و عناوین درویشان، روابط میان تکیه‌ها و مدیریت امور مالی و اجتماعی آنها را تحلیل می‌کند. او همچنین به منابع و ادبیات بکتاشی توجه ویژه دارد؛ استفاده از متون دست‌اول، رسائل خطی و اشعار صوفیان، همراه با فهرست منابع، واژه‌نامه و ضمایم، پژوهشگران را در درک دقیق آموزه‌ها و سنت‌ها یاری می‌کند. کتاب علاوه بر جنبه‌های تاریخی و دینی، تحلیل اجتماعی و سیاسی نیز دارد؛ نقش بکتاشیه در جامعه عثمانی، تعامل با نهادهای حکومتی و دیگر گروه‌های دینی، و اثر سیاست‌های دولتی و سرکوب‌ها بر ساختار و حیات طریقت، از جمله محورهای مورد توجه است. در نهایت، بیرج جایگاه بکتاشیه را به‌عنوان طریقتی صوفیانه، اخلاقی و اجتماعی در تاریخ اسلام و بالکان تبیین می‌کند و اهمیت مطالعه مستند و تاریخی را برای فهم این طریقت به جای داوری‌های سنتی یا افسانه‌ای برجسته می‌سازد.

این روایت، نه تنها تاریخ درونی بکتاشیه را روشن می‌کند، بلکه درهم‌تیدگی‌های سیاسی و اجتماعی آن را نیز می‌نمایاند؛ برای مثال، رابطه این طریقت با ینی‌چری‌ها (سپاه مخصوص عثمانی) و تأثیر سیاست‌های دولتی بر تکیه‌ها و نهادهای بکتاشی را تبیین می‌کند. همچنین بیرج، در اثر خویش از منابع مهم و دست‌اول استفاده کرده است. بیشتر مطالب کتاب بر پایه متون ادبی بکتاشی، نسخه‌های خطی، رسائل آیینی و مشاهدات شخصی بیرج استوار است. این امر به روایت او اصالت و دقت ویژه‌ای می‌بخشد. بیرج، سال‌ها در کتابخانه‌های ترکیه به جست‌وجو پرداخته و در جوامع علوی زندگی کرده و با دده‌ها و باباهای علوی بکتاشی گفت‌وگو کرده است. از این رو، کتاب او صرفاً گزارشی تاریخی نیست؛ بلکه به باورهای بکتاشیان، شیوه اجرای آیین‌ها، اصول اخلاقی آنها (اخلاص، فروتنی، صبر و غیره) و پیوند جهان‌بینی‌شان با تشیع و تسنن و دیگر جریان‌های اسلامی هم پرداخته است. ضمناً بیرج پیوست‌های مفیدی همچون واژه‌نامه، کتاب‌شناسی، تصاویر و توصیف جشن‌ها (نوروز و دیگر اعیاد) به کتاب افزوده است که به خواننده امکان می‌دهد، آیین‌های بکتاشیان را به شکلی ملموس‌تر درک کند. یکی از مهمترین محاسن کتاب این است که بیرج تاجاییکه بشود تلاش می‌کند که بی‌طرفی خود را در تحلیل‌های تاریخی و اظهار نظر درباره باورهای علوی- بکتاشی‌ها حفظ و از مجادله‌های عقیدتی پرهیز کند. او ضمن آگاهی از مناقشات پیرامون بکتاشیان (اتهام بدعت‌گذاری، اختلاف با اسلام رسمی و سرکوب سیاسی)، دیدگاه‌های گوناگون را منصفانه و از منظر علمی بررسی می‌کند که گاه از نگاه خود بکتاشیان و گاه از دید ناظران بیرونی است. با این همه کتاب دارای کاستی‌هایی نیز هست. پژوهش بیرج در نیمه نخست قرن بیستم به اوج می‌رسد و

تحولات پس از انحلال طریقت‌های درویشی در ترکیه، مهاجرت‌ها، دگرگونی‌های مدرن بکتاشیه در آلبانی و دیگر کشورها، و تحولات اجتماعی جدید را دربر نمی‌گیرد. بنابراین، برای مطالعه بکتاشیه معاصر باید از منابع تازه‌تر استفاده کرد.

همچنین تمرکز کتاب بیشتر بر ترکیه (آناتولی) و بخش‌هایی از بالکان است، در حالی که تحول بکتاشیه در آلبانی، کوزوو و مقدونیه شمالی کمتر بررسی شده است. بیرج به آلبانی اشاره دارد، اما به مراتب سطحی‌تر از بخش ترکی. تمرکز اصلی او بر خاستگاه طریقت علوی بکتاشی یعنی آناتولی است. با وجود بهره‌گیری بیرج از منابع دست‌اول، پرسش‌های تاریخ‌نگارانه مدرن — مانند نقد منابع، تأثیر باورهای عامیانه محلی، هم‌زیستی آیینی، مسئله جنسیت، یا دیدگاه‌های پسااستعماری در اثر بیرج کمتر دیده می‌شود. برخی مفروضات او که در دهه ۱۹۳۰ متعارف بودند، برای خوانندگان امروز کهنه می‌نمایند. باید گفت که بیرج بیش از آن‌که مردم‌شناس باشد، تاریخ‌نگار است و در حوزه الهیات تخصص دارد. اگرچه توصیف‌های او از اخلاق و آیین‌ها دقیق است، اما زندگی روزمره بکتاشیان عادی، تفاوت تکیه‌های شهری و روستایی، یا زمینه‌های اقتصادی آنها کمتر مورد توجه قرار گرفته است.

امروزه، مطالعات علوی بکتاشی افق‌های جدیدی را پیش روی علاقه‌مندان به این حوزه مطالعاتی گشوده است که فراتر از اثر بیرج است. آثار معاصر تصویری کامل‌تر از جامعه بکتاشی در آلبانی، نقش اجتماعی و جایگاه کنونی آن ارائه می‌کنند؛ موضوعی که در کتاب بیرج تنها به‌طور جزئی مطرح است. کتاب رابرت السی درباره بکتاشیان آلبانی منبعی تازه و جامع در این زمینه به‌شمار می‌آید. همچنین، تحولات سیاسی جدید (طرح دولت آلبانی در سال‌های ۲۰۲۴-۲۰۲۵م، برای ایجاد مرکز مستقل بکتاشی در تیرانا، مشابه «واتیکان بکتاشی») نشان‌دهنده جایگاه سیاسی فعلی این طریقت و چگونگی تعامل دولت‌ها و جوامع با آن است — موضوعی که در زمان بیرج اصلاً مطرح نبود. مقالات و پژوهش‌های اخیر، به نقش زنان، تأثیرات فراملی درویشان معاصر و جوامع بکتاشی در مهاجرت (آلمان، آمریکا و غیره) پرداخته‌اند. این پژوهش‌ها تحول نقش‌های معنوی و چالش بر سر مرجعیت را آشکار می‌سازند؛ موضوعاتی که در پژوهش بیرج مغفول مانده‌اند. می‌توان گفت از کتاب بیرج باید برای فهم متون قدیمی، تاریخ نهادهای اولیه، ترجمه‌ها و مشاهدات قرن بیستمی استفاده کرد و از آثار السی و مقالات جدید برای درک تحولات نهادی، جنسیتی و دیاسپورایی، و نیز برای پیگیری جایگاه سیاسی امروز بکتاشیه بهره برد.

نتیجه‌گیری

کتاب «دراویش طریقت بکتاشی» برای هر پژوهشگری که به مطالعه بکتاشیه یا سایر طریقت‌های صوفیانه علاقه‌مند است، همچنان متنی بنیادین به‌شمار می‌آید. این کتاب به‌دلیل روایت تاریخی دقیق و توضیح منسجم آموزه‌ها و آیین‌ها در اوایل قرن بیستم، پژوهشی بی‌بدیل است. هرچند پژوهش‌های جدیدتر ظرایف تازه‌ای، به‌ویژه درباره تحولات معاصر، تنوع منطقه‌ای و رویکردهای نظری انتقادی افزوده‌اند، اثر بیرج همچنان برای اهداف گوناگون، مانند پژوهش تاریخی، مطالعات تطبیقی ادیان، آشنایی با اندیشه بکتاشی و تحلیل زمینه‌ای تغییرات بعدی، ارزشمند است. اثر بیرج مطالعه‌ای دقیق و پیشگامانه است که روایتی روشن از منشأ و سیر تحول بکتاشیه در عصر عثمانی ارائه می‌دهد، بر نسخه‌های خطی و متون آیینی تکیه دارد و آموزه‌ها و ساختارهای تشکیلاتی را با جزئیات شرح می‌دهد. روش توصیفی و متنی او، کتاب را به منبعی مرجع برای واژگان آیینی و آیین‌های بکتاشی تبدیل کرده است. این کتاب محصول زمان خود است و از تحولات قرن بیستم و بیست‌ویکم (انتقال مرکز طریقت به آلبانی، باززایی پس از کمالیسم، زندگی در دیاسپورا، تغییرات جنسیتی و رهبری، و سیاست‌های نو) بازمی‌ماند. روش او تاریخی-الهیاتی است، نه مردم‌نگارانه یا نظری، بنابراین فاقد دیدگاه‌های معاصر درباره تجربه زیسته، تنوع درونی، جنسیت و قدرت است.

منابع

- ابن عنبه (بی تا)، عمده الطالب فی انساب ال ابی طالب، انتشارات قم، رضی.
- افلاکی، احمد (۱۳۶۲)، مناقب العارفین، به کوشش تحسین یازیجی، دنیای کتاب، چاپ دوم.
- امامی خوئی، محمدتقی (۱۳۹۲)، ترکان، اسلام و علوی گری بکتاشی گری در آناتولی، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- پاشازاده، عاشق (۱۳۳۲)، تواریخ ال عثمان، استانبول، مکتبه عامره.
- حاج بکتاش ولی، مقالات غیبیه و کلمات عینیه، میکروفیلم ش ۴۷۰۱، کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران.
- مخبر دزفولی، فهیمه (۱۳۸۹)، پیدایش طریقت علوی بکتاشی، تهران، انتشارات علمی فرهنگی.
- مخبر دزفولی، فهیمه، «جستاری در هم بستگی آیین فتوت و طریقت علوی بکتاشی در آناتولی»، فصلنامه تاریخ اسلام، دوره ۱۸، شماره ۲، ۱-۳۲۰، ۱۳۹۶.
- مخبر دزفولی، فهیمه، «تشیع امامیه و پیدایش طریقت علوی بکتاشی در آناتولی»، پژوهشنامه ادیان، سال یازدهم، شماره ۲۱، ۱۳۸۶.
- مدرس تبریزی، میرزامحمدعلی، ریحانه الادب فی تراجم المعروفین بالکنیه واللقب، تهران، کتاب فروشی خیام.
- معصوم علیشاه، طرائق الحقایق، تصحیح محمد جعفر محجوب، تهران، کتابخانه بارانی، ۱۳۳۹.
- Birge, John Kigsley, Luzac & Co (1937), jointly with Hartford Seminary Press, The Bektashi Order of Dervishes, London, Hartford.
- Cosan, Esad (1995), Haci bektasveli, Makalat, Ankara.
- Dressler, Markus (2013), Writing Religion: The Making of Turkish Alevi Islam, Oxford University Press.
- Elsie, Robert (2019), The Albanian Bektashi: History and Culture of a Derwish order in the Balkans, I.B.Tauris.
- Figlali, Etham ruhi (1990), Turkiyede Alevilik va baktasilik, Ankara.
- Golpınarly, abdulbaki (1995), Velayet name, Istanbul.
- Melikoff, Irene (1996), "Historical Bipariation and its Concequences", Istanbul, Alevi Identity.
- Ocak, Ahmet yasar (1983), Bektasi menakibnamelerinde Islam oncesi inanc motifler, Enderun kitab evi, Istanbul.

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی